

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ГРАБОВИЧ Т. А.,
кандидат юридичних наук

УДК 341.01

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.6.1.33>

**ОБМЕЖЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ РЕСТИТУЦІЇ
(КРИЗЬ ПРИЗМУ МІЖНАРОДНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ)**

У статті на підставі аналізу сучасної міжнародно-правової практики, зокрема рішень міжнародних судів та арбітражів, вивчаються умови обмеження застосування реституції як форми відшкодування шкоди за вчинення міжнародно-протиправного діяння. Установлено, що реституція як одна з форм відшкодування потерпілій державі в результаті міжнародно-протиправного діяння шкоди передбачає відновлення, наскільки це можливо, ситуації, що існувала до вчинення такого міжнародно-протиправного діяння. Визначено, що зобов'язання забезпечувати реституцію не є необмеженим. Стаття 35 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. встановлює, що держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію тією мірою, якою реституція: а) не є матеріально неможливою; б) не тягне за собою тягар, що є абсолютно непропорційним вигоді від отримання реституції замість компенсації. Умова «матеріальної неможливості» застосовується в тих випадках, коли майно, що підлягає відновленню, назавжди втрачено або знищено або виявилось настільки ушкодженим, що втратило свою цінність. Визначено, що реституція не є неможливою лише на підставі юридичних або практичних труднощів, навіть незважаючи на те що відповідальна держава може вжити особливих зусиль для їх подолання. Згідно з другою умовою, реституція не вимагається, якщо вона тягне за собою тягар, що є абсолютно непропорційним вигоді від отримання реституції замість компенсації. Установлено, що досить часто виникає питання щодо диспропорційності реституції у справах, що стосуються порушення процесуальних зобов'язань. Доведено, що важливу роль у визначенні форми й обсягу відшкодування відіграє зміст самого порушеного первинного зобов'язання. Обґрунтовано, що чинна міжнародна судова практика та практика держав свідчать про складність вирішення питань реституції, а також про нечасте застосування такої форми відшкодування шкоди, що може частково пояснюватися наявними обмеженнями цієї форми відшкодування. Зроблено висновок про важливість застосування гнучкого підходу до застосування умов обмеження реституції з метою забезпечення інтересів усіх учасників спору.

Ключові слова: реституція, міжнародна відповідальність держави, відшкодування шкоди, матеріальна неможливість, непропорційність тягаря.

Grabovich T. A. Limitations on the availability of restitution (through the prism of international jurisprudence)

The article examines the conditions for limitation of restitution in international jurisprudence. It is established that restitution, as one of the forms of reparation, provides

for the restoration, as far as possible, of the situation that existed before the commission of such an internationally wrongful act. The obligation to provide restitution is not unlimited. Article 35 of the Articles on responsibility of states for internationally wrongful acts provides that a State responsible for an internationally wrongful act is under an obligation to make restitution, that is, to re-establish the situation which existed before the wrongful act was committed, provided and to the extent that restitution: (a) is not materially impossible; (b) does not involve a burden out of all proportion to the benefit deriving from restitution instead of compensation. The condition of “material impossibility” applies in cases where the property to be restored is permanently lost or destroyed or turned out to be so damaged that it has lost its value. It is determined that restitution is not impossible only on the basis of legal or practical difficulties, even though the responsible state may make special efforts to overcome them. Under the second condition, restitution is not required if it entails a burden that is completely disproportionate to the benefit of obtaining restitution instead of compensation. It has been established that the question of the disproportion of restitution in cases of breach of procedural obligations often arises. It has been shown that the content of the breach of the primary obligation itself plays an important role in determining the form and amount of reparation. It is substantiated that the existing international case law and the practice of states indicate the difficulty of resolving restitution issues, as well as the infrequent application of this form of reparation, which may be partly explained by the possible limitation on this form of reparation. It is concluded that it is important to apply a flexible approach to the application of the limitations on restitution in order to ensure the interests of all parties to the dispute.

Key words: *restitution, international responsibility of the state, reparation, material impossibility, disproportionate burden.*

Вступ. Реституція як одна з форм відшкодування потерпілій державі в результаті міжнародно-протиправного діяння шкоди передбачає відновлення, наскільки це можливо, ситуації, що існувала до вчинення такого міжнародно-протиправного діяння. У справі *Masdar Solar & Wind Cooperatief U.A. v. Kingdom of Spain* (2018) арбітражний суд заявив, що, «відповідно до статті 35 Статей КМП, реституція є основним засобом відшкодування шкоди від протиправного діяння за міжнародним правом» [1, п. 558]. У справі *Guja v. The Republic of Moldova* (No.2) (2018) Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) послався на статтю 35 як на застосовне міжнародне право й зазначив з посиланням на статтю 35, що «держави організовують свої правові системи й судові процедури так, щоб цей результат [Реституції] можна було досягти» [2, п. 26; 31].

Зобов'язання забезпечувати реституцію не є необмеженим, на що вказує стаття 35 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. (далі – Статті 2001 р.), яка встановлює загальні положення щодо обмеження реституції. Детальне вивчення умов обмеження реституції як форми відшкодування має безсумнівне теоретичне та практичне значення, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Проблематика міжнародно-правової відповідальності, що є однією з найскладніших у теорії та практиці міжнародного права, розглядається такими вченими, як Р. Аго, С.Ф. Америкасінг, В.Ф. Антипенко, С.С. Андрейченко, К.А. Важна, В.А. Василенко, К.О. Дейкало, О.В. Задорожній, А. Зайберт-Фор, І.І. Лукашук, Дж. Кроуфорд, Д. Макголдрик, С. Оллесон, А. Пеллет, М. Соренсен та ін. Разом із тим питання, що виникають у зв'язку з застосуванням реституції, зокрема визначення умов обмеження цієї форми відшкодування шкоди за міжнародно-протиправне діяння держави, достатньо не висвітлені в науковій літературі.

Постановка завдання. Тому мета статті полягає у вивченні на підставі аналізу сучасної міжнародно-правової доктрини та практики умов обмеження реституції (матеріальної неможливості й непропорційності тягаря).

Результати дослідження. Реституція визнана першою формою відшкодування шкоди за вчинення міжнародно-протиправного діяння й передбачає відновлення ситуації, що існувала до його вчинення. Реституція як лише одна з можливих форм відшкодування шкоди вимагає тільки відновлення статусу quo ante. Такі аспекти, як утрата прибутку чи втрачені очікування, можуть бути компенсованими, але вони не є частиною процесу реституції як такі [3, с. 511].

Реституції присвячена стаття 35 Статей про відповідальність держав 2001 р., де встановлюється, що держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння тією мірою, якою реституція:

- a) не є матеріально неможливою;
- b) не тягне за собою тягар, що є абсолютно непропорційним вигоді від отримання реституції замість компенсації.

Зобов'язання забезпечувати реституцію, як уже зазначалося, не є необмеженим. Зокрема, згідно зі статтею 35, реституція необхідна «якщо й тією мірою, якою» вона не є матеріально неможливою або зовсім непропорційною. Фраза «якщо тією мірою, якою» ясно дає зрозуміти, що реституція може бути виключена лише частково, у цьому разі відповідальна держава буде зобов'язана забезпечити реституцію в тому обсязі, в якому вона не є неможливою або непропорційною [4, с. 118].

Посилання на наявні обмеження реституції (матеріальну неможливість і непропорційність), що закріплені статтею 35 Статей 2001 р., містяться в низці рішень міжнародних судів та арбітражів. Так, наприклад, міжнародний арбітраж у рішенні по справі CMS Gas Transmission Company v. Argentina (2005) при визначенні компенсації, яку має сплатити Аргентина за порушення двостороннього інвестиційного договору між Сполученими Штатами Америки та Аргентинською Республікою 1991 р., при посиланні серед іншого на статтю 35 Статей про відповідальність зазначив, що «реституція є стандартом, використовуваним для відновлення становища, яке існувало до того, як протиправне діяння було вчинене, за умови, що реституція не є матеріально неможливою і не створює невідповідного тягара порівняно з компенсацією» [5, п. 400].

У багатьох справах суди розглядають компенсацію тільки після висновку, що з тієї чи іншої причини реституція неможлива. Так, ЄСПЛ у справі «Verein Gegen Tierfabriken Schweiz (VgT) v. Switzerland (No. 2)» (2009) відзначив, що на зобов'язання здійснити реституцію поширюється вимога, щоб ця реституція не була «матеріально неможливою» і «не спричиняла тягар, що є абсолютно непропорційним вигоді від отримання реституції замість компенсації». Суд наголосив, що, хоча реституція є правилом, можуть бути обставини, за яких відповідальна держава звільняється, повністю або частково, від цього зобов'язання за умови демонстрації наявності таких обставин [6, п. 86].

Арбітражний інститут Стокгольмської торгової палати у справі «Мохаммад Аммар Аль-Бахлюль проти Республіки Таджикистан» (2010), посилаючись на статтю 35, зазначив, що статті КМП розглядають реституцію як основний засіб захисту прав у разі міжнародно-протиправних діянь, і підкреслив, що мета реституції полягає у відновленні становища інвестора до того, що існувало до протиправного діяння, і що такий засіб захисту, тим не менше, не варто дозволяти, коли його виконання матеріально неможливе [7, п. 52]. У справі «Masdar Solar & Wind Cooperatief U.A. v. Kingdom of Spain» (2018) арбітражний суд заявив, що «юридична реституція не повинна надаватися», указавши, що «стаття 35 b) Статей КМП звільняє відповідальні держави від їхнього основного зобов'язання здійснити реституцію, якщо пов'язані з нею витрати непропорційно великі порівняно з вигодою від її отримання» [8, п. 562]. У рішенні по справі «Antin Infrastructure Services Luxembourg S.à.r.l. and Antin Energia Termosolar B.V. v. The Kingdom of Spain» (2018) арбітражний суд установив, що реституція, на якій наполягали позивачі на підставі статті 35 Статей про відповідальність держав, «загрожує непропорційно великим утиском суверенітету держави, ніж грошова компенсація» [9, п. 636].

МС ООН у справі про юрисдикційні імунітети держави (Німеччина проти Італії) (2012) зазначив, що, згідно з нормами загального міжнародного права про відповідальність держав, навіть якщо протиправне діяння припинилося, відповідальна держава зобов'язана відновити становище, яке існувало до вчинення протиправного діяння, за умови, що це відновлення не є матеріально неможливим і не тягне за собою тягар для цієї держави, що є абсолютно непропорційним вигоді отримання реституції замість компенсації [10, п. 137].

Як пише К. Грей, КМП ООН приймає реалістичний підхід і, незважаючи на свою прихильність до першості, неодноразово припускає, що реституція часто неможлива, або недоступна, або що її значення для потерпілої держави настільки неістотне, що інші форми відшкодування шкоди мають пріоритет [11, с. 590].

Згідно з підпунктом а) статті 35 Статей 2001 р., реституція не вимагається, якщо вона є «матеріально неможливою». Це положення застосовується в тих випадках, коли майно, що підлягає відновленню, назавжди втрачено або знищено або виявилось настільки ушкодженим, що втратило свою цінність. З іншого боку, реституція не є неможливою лише на підставі юридичних або практичних труднощів, навіть незважаючи на те що відповідальна держава може вжити особливих зусиль для їх подолання. Згідно зі статтею 32 Статей 2001 р., держава, яка вчинила протиправне діяння, не може посылатися на положення свого внутрішнього права як виправдання ненадання повного відшкодування, сам факт політичних або адміністративних перешкод для реституції не означає її неможливості [4, с. 118].

У практиці є небагато прикладів справ, коли суди і трибунали вважали, що реституція є матеріально неможливою. Це можна пояснити тим, що в таких випадках держава-позивач вирішила вимагати компенсації. Одним із випадків, коли це питання згадується, є справа «Про застосування конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії)» (2007). У цій справі Міжнародний суд визнав, що Сербія порушила свої зобов'язання щодо запобігання та покарання геноциду відповідно до Конвенції про геноцид [12]. Суд зазначив, що «заявник визнав недоречним просити Суд про визнання того, що відповідач несе зобов'язання *restitution in integrum*. Тією мірою, якою реституція неможлива, як заявив Суд у справі, що стосується проекту Габчіково-Надьмарош (Угорщина/Словаччина), «існує загально визнана норма міжнародного права, згідно з якою потерпіла держава має право на отримання компенсації за заподіяну шкоду від держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння» [13, п. 460].

Матеріальна неможливість не обмежується випадками, коли об'єкт, про який іде мова, знищений, але разом із тим вона поширюється на більш складні ситуації. У справі про ліси в Центральних Родопах позивач мав право лише на частку в лісівницьких операціях, а інші учасники взагалі не пред'явили ніяких претензій. Ліси були не в тому стані, у якому вони перебували в момент їх протиправної експропріації, для визначення їх стану необхідним було б ретельне розслідування. Після експропріації права на ці ліси набули треті сторони. Через низку причин такого характеру в реституції відмовлено [4, с. 118].

Отже, можуть виникати ситуації, коли реституція неможлива чи коли її розмір настільки невеликий для потерпілої держави, що стають пріоритетними інші форми відшкодування. Окрім правомірного вибору, який є в потерпілої держави, можливість реституції може бути на практиці виключена, наприклад, з тієї причини, що майно, про яке йдеться, знищено або зазнало істотних змін, або ситуація з тієї чи іншої причини не може бути відновлена у вигляді *status quo ante* [4, с. 116–117].

Другий виняток, що розглядається в підпункті б) статті 35, пов'язаний із випадками, коли вигода від отримання реституції явно непропорційна накладеному на відповідальну державу тягарю. Реституція може не вимагатися, якщо вона «тягне за собою тягар, що є абсолютно непропорційним вигоді від отримання реституції замість компенсації» [4, с. 118].

Як приклад можна навести справу про прохід через Великий Бельт (Фінляндія проти Данії) (Тимчасові заходи) (1991). У цій справі Фінляндія виступила проти Данії, зокрема, щодо спорудження висотного підвісного моста через Східний канал, що спричинило б повне закриття Балтійського моря для суден із великою осадкою і висотою надводної частини

більше ніж 65 метрів, тобто й для проходу таких бурових суден і нафтових вишок, які виробляла Фінляндія та для яких потрібен більший кліренс. Данія стверджувала, що якби Суд виніс рішення по суті справи на користь Фінляндії, то тоді будь-який позов з боку Фінляндії не міг би бути вирішений постановою про реституцію, а міг би бути задоволений лише за допомогою компенсації за шкоду, оскільки реституція у фізичному плані була б надто обтяжливою [14, с. 273–275].

Досить часто виникає питання щодо диспропорційності реституції у справах, що стосуються порушення процесуальних зобов'язань. У справі щодо целюлозних заводів на річці Уругвай (Аргентина проти Уругваю) (2010) МС ООН установив, що Уругвай порушив процесуальні зобов'язання щодо будівництва млина на річці Уругвай. Аргентина заявила, що реституція у вигляді демонтованого млина була б відповідною формою відшкодування. Уругвай стверджував, що це призвело б до «вражаючої диспропорції між тяжкістю наслідків протиправного діяння, у якому його звинувачують, і наслідками заявленого засобу правового захисту» [15, с. 118].

Розглянувши претензію Аргентини щодо того, що завод «Оріон (Ботнія)» повинен бути демонтований на підставі *restitutio in integrum*, Суд нагадав, що міжнародне звичаєве право передбачає реституцію як одну з форм репарації за шкоду, при цьому реституцією є відновлення ситуації, яка існувала до вчинення протиправного діяння. Крім того, Суд нагадав, що, якщо реституція фізично неможлива або передбачає тягар, абсолютно невідповідний вигоді, що від неї набувається, репарація приймає форму компенсації, або задоволення, або навіть їх поєднання. Суд зазначив, що, як й інші форми репарації, реституція повинна відповідати заподіяній шкоді з урахуванням характеру протиправного діяння, що став його причиною. Далі Суд відзначив, процесуальні зобов'язання за Статутом 1975 р. не мають на увазі будь-яку наступну заборону на будівництво заводу «Оріон (Ботнія)» за відсутності згоди Аргентини після закінчення строків переговорів. Однак Суд зазначив, що будівництво цього заводу почалося до завершення переговорів щодо порушення процесуальних зобов'язань, закріплених у Статуті 1975 р. Крім того, Суд визнав на підставі пред'явлених йому доказів, що діяльність заводу «Оріон (Ботнія)» не призвела до порушення матеріально-правових зобов'язань, передбачених у Статуті 1975 р. Оскільки Уругваю заборонялося продовжувати будівництво й діяльність заводу «Оріон (Ботнія)» після закінчення періоду переговорів і він не порушив ніяких матеріально-правових зобов'язань за Статутом 1975 р., постанова про демонтаж заводу не може розглядатися, на думку Суду, як належний засіб правового захисту за порушення процесуальних зобов'язань [15, с. 135–136].

Отже, коли порушене зобов'язання має процесуальний характер, тобто коли той самий матеріальний результат був би досягнутий, якби відповідні процедури були дотримані, цілком може бути так, що реституція є непропорційною [3, с. 515]. КМП ООН із цього приводу відзначає, що важливу роль у визначенні форми й обсягу відшкодування може також відігравати саме порушене первинне зобов'язання. Зокрема, у випадках реституції, що не передбачає повернення людей, майна або території потерпілій державі, поняття відновлення *status quo ante* має застосовуватися з урахуванням відповідних прав і компетенції залучених у цю справу держав. Наприклад, мова може йти про випадок, коли розглядається процесуальне зобов'язання, що обумовлює здійснення основних владних повноважень держави. У таких випадках реституція не повинна давати потерпілій державі більше того, на що б вона мала право, якби зобов'язання було виконано [4, с. 115]. Отже, конкретні вимоги з погляду реституції часто будуть залежати від змісту основного зобов'язання, яке порушено [4, с. 117].

У справі, що стосується Авени та інших мексиканських громадян (Мексика проти Сполучених Штатів Америки) (2004), МС ООН постановив, що, зокрема, не повідомивши мексиканським громадянам невідкладно після їх затримання про їхні права, відповідно до підпункту b пункту 1 статті 36 Віденської конвенції про консульські зносини, Сполучені Штати Америки порушили зобов'язання, покладені на них відповідно до цього підпункту. Мексика просила Суд винести рішення й оголосити, зокрема, що внаслідок «шкоди, заподіяної Мексиці в її власних правах і при здійсненні дипломатичного захисту її громадян,

Мексика має право на повне відшкодування цієї шкоди у формі *restitutio in integrum*»; що «ця реституція полягає в зобов'язанні відновити *status quo ante* через анулювання чи інше позбавлення повної сили або дії вироків і призначених покарань щодо всіх 52 мексиканських громадян»; що ця «реституція включає також зобов'язання вжити всіх заходів, необхідних для забезпечення того, щоб попереднє порушення статті 36 не вплинуло на подальший розгляд» [16, с. 56].

Суд підкреслив, що його завдання в цій справі полягало в установленні того, що було б адекватним відшкодуванням за порушення статті 36. Як уважає Суд, неправомірні в міжнародному аспекті дії, які скоїли Сполучені Штати, стали порушенням їхніми компетентними органами зобов'язань щодо інформування відповідних мексиканських громадян, повідомлення консульських установ і надання Мексиці можливості забезпечити консульську допомогу. Суд відзначив, що засіб виправлення цих порушень має полягати в зобов'язанні Сполучених Штатів забезпечити перегляд і повторний розгляд справ цих громадян у судах Сполучених Штатів з метою визначення того, чи заподіяли в кожній справі порушення статті 36, учинені компетентними органами, фактичну шкоду обвинуваченому в процесі відправлення кримінального правосуддя [16, с. 57].

Суд відзначив, що не варто виходити з того, що, як стверджувала Мексика, часткова або повна відміна вироків або призначених покарань є необхідним і єдиним засобом правового захисту. У цій справі як порушення міжнародного права варто розглядати не вирок і призначені покарання щодо мексиканських громадян, а тільки певні порушення передбачених у міжнародному договорі зобов'язань, які передували їм [16, с. 57].

Варто наголосити, що положення підпункту б ст. 35 застосовується тільки тоді, коли існує серйозна диспропорція між тягарем, яким реституція ляже на відповідальну державу, і вигодою, яку отримає або потерпіла держава або будь-який потерпілий суб'єкт у результаті порушення зобов'язання. Отже, це положення спирається на міркування справедливості й розумності. Водночас баланс переваг незмінно буде схилитися на користь потерпілої держави в усіх випадках, коли нездійснення реституції ставить під загрозу її політичну незалежність або економічну стабільність [4, с. 118].

За висловлюванням К. Грей, стаття 35 Статей визначає друге, досить неоднозначне, обмеження щодо застосування реституції. Хоча міжнародні арбітражні та судові рішення прямо не використовують цю термінологію та коментар КМП ООН не згадує випадків за цим принципом, таке положення є потенційно корисною загальною формулою, що пропонує високий ступінь гнучкості при прийнятті рішень про реституцію [11, с. 596].

Незважаючи на те що реституція закріплена як перша форма відшкодування, підтвердженням чого є положення статей 34, 36 Статей про відповідальність держав, КМП ООН у коментарі до Статей схильна до гнучкого підходу, що обмежує першість реституції та відображає рідкість реституції на практиці, демонструючи «значний розрив між теоретичною першістю реституції та відносною рідкістю її застосування на практиці, особливо в діяльності судових та арбітражних органів» і «підриває будь-які спроби встановити загальні правила в цій галузі» [11, с. 589–590].

Висновки. Реституція, що визнана першою формою відшкодування шкоди, спрямована на ліквідацію наслідків учиненого міжнародно-протиправного діяння держави та забезпечення *status quo ante*, тобто відновлення колишнього стану, що існував до вчинення міжнародно-протиправного діяння.

Зобов'язання держави, що вчинила міжнародно-протиправне діяння, здійснити реституцію не може бути необмеженим: у деяких випадках реституція є матеріально неможливою; в інших випадках реституція не застосовується, якщо вона обумовлює накладання тягара, непропорційного отриманій вигоді від реституції замість компенсації (у вказаних двох випадках реституція може бути виключена частково, що має наслідком здійснення її лише в межах, у яких вона не є матеріально неможливою або непропорційною). Отже, важливим є застосування гнучкого підходу до тлумачення можливих випадків обмеження реституції з метою забезпечення інтересів усіх учасників спору.

Чинна міжнародна судова практика, практика держав свідчать про складність вирішення питань реституції, а також про нечасте застосування такої форми відшкодування шкоди, що може частково пояснюватися наявними обмеженнями цієї форми відшкодування.

Список використаних джерел:

1. ICSID. Masdar Solar & Wind Cooperatief U. A. v. Kingdom of Spain. Case No. ARB/14/1. Award. 16 May 2018.
2. ECHR. Guja v. The Republic of Moldova (No.2). Application No. 1085/10. Judgment. 15 March 2018.
3. Crawford J. State Responsibility: The General Part. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 912 p.
4. Проекты статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния с комментариями к ним. *Ежегодник комиссии международного права*. 2001. Том II. Часть 2. С. 32–174.
5. ICSID. CMS Gas Transmission Company v. Argentine Republic, Case No. ARB/01/8. Award. 12 May 2005.
6. ECHR. Verein Gegen Tierfabriken Schweiz (VgT) v. Switzerland (No. 2). Judgment, 30 June 2009.
7. Arbitration Institute of the Stockholm Chamber of Commerce. Mohammad Ammar Al-Bahloul v. The Republic of Tajikistan. Case No. V (064/2008), Final Award. 8 June 2010.
8. ICSID. Masdar Solar & Wind Cooperatief U.A. v. Kingdom of Spain. Case No. ARB/14/1. Award. 16 May 2018.
9. ICSID. Antin Infrastructure Services Luxembourg S.à.r.l. and Antin Energia Termosolar B.V. v. The Kingdom of Spain. Case No. ARB/13/31. Award. 15 June 2018.
10. ICJ. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece Intervening). Judgment of 3 February 2012.
11. Gray C. The Different Forms of Reparation: Restitution. In J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson (eds). *The Law of International Responsibility*. 2010. P. 589–597.
12. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 9 December 1948. 78 UNTS 277.
13. ICJ. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). Judgment. I.C.J. Reports 2007, p. 43.
14. Дело о проходе через Большой Бельт (Финляндия против Дании) (временные меры) : Постановление от 29 июля 1991 года. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда ООН 1948-1991. UN Doc ST/LEGISER.F.II.
15. Дело, касающееся целлюлозных заводов на реке Уругвай (Аргентина против Уругвая) : Решение от 20 апреля 2010 года. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда ООН 2008-2012. UN Doc ST/LEG/SER.F/1/Add.5.
16. Дело, касающееся Авены и других мексиканских граждан (Мексика против Соединенных Штатов Америки) : Решение от 31 марта 2004 года. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда 2003–2007. UN Doc ST/LEG/SER.F/1/Add.3.

